

SVEN G. SJÖBERG

Jacob Wallenberg i Sydafrika – ett sanningsvittne?

Till vår litterära klassiska litteratur hör den ostindiska resa, som skeppsprästen Jacob Wallenberg skildrat i *Min son på galejan* (MSG)¹ 1781, ytterst en parodi på samtidens resebeskrivningar med deras ofta stereotypa redovisning av iakttagelser och fakta, »det enda skönlitterära prosaverk från vårt 1700-tal som alltjämt är levande och ges ut i nya upplagor» (Afzelius²1970, s. 603).

Wallenbergs humoristiska resejournal beskriver icke någon fingerad seglats utan en verklig sådan. Vad han skildrar, elegant och träffande, respektlöst men aldrig plump, är upplevelserna i land och ombord på ostindiefararen »Finland», på den långa resan från Göteborg till Kanton, 1769–1771.

Det jag skrifver är verkliga händelser: ty huru vågar jag liuga, när 150 ögon-vittnen dageligen kunna stå opp at beslå mig?

(199)

Ögonvittnen fanns förvisso. Samma resa har skildrats, sakligt och objektivt av kapten Carl Gustav Ekeberg, befälhavare under den av kaplanen skildrade äventyrliga färden. Även senare resenärer som linnélärjungarna Anders Sparrman och Carl Peter Thunberg bekräftar i många stycken Wallenbergs utsagor.

I sin viktiga studie »Min son på galejan och den komiska resebeskrivningen» har Afzelius hävdad, att MSG inte enbart kan uppfattas som »voyage comique (...); dess författare visar ett så sällsynt verklighetssinne och ett så kritiskt omdöme, hans faktiska uppgifter om främmande länder och folk och om livet ombord äro så tillförlitliga och intressanta, att hans verk är fullt värdigt att räknas med i den stolta Linnétraditionen» (Afzelius 1924, s. 227).

Verklighetsaspekten i Jacob Wallenbergs författarskap har blivit styvmoderligt behandlad. Endast ett fåtal forskare har ägnat densamma uppmärksamhet.

¹ Här citerad efter Nils Afzelius kritiska utgåva av Samlade skrifter, Stockholm 1928–1941.

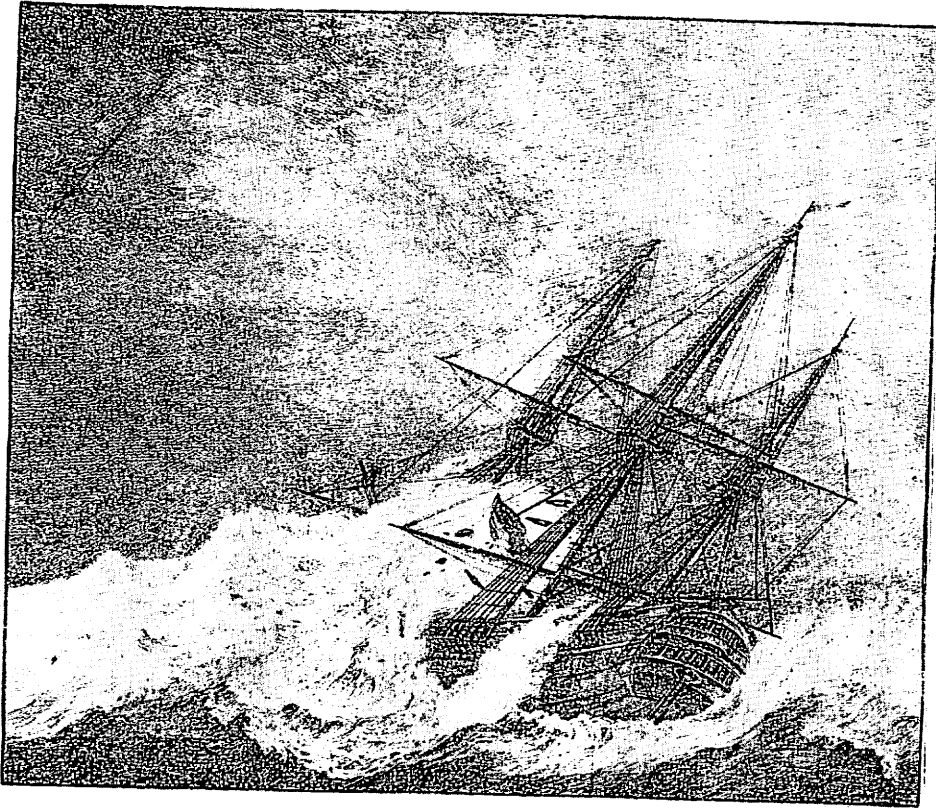
samhet. Ett av de intressantare bidragen har lämnats av Sven Rydberg, författaren till den klassiska undersökningen av »Svenska studieresor till England under frihetstiden» (Rydberg 1951). Denne har i en föregående uppsats, »Jacob Wallenberg i England» (Rydberg 1944, s. 145–157) granskat skildringarna från skaldens Englandsresa sommaren 1769. Wallenbergs trovärdighet har också bekräftats av professor T. J. Arne i dennes inlysande studie »Min son på galejan och korpralen i Angri – kring en utlandssvensk under frihetstiden» (Arne 1953: 12, s. 14–16). Det skulle därför säkert löna sig att fortsätta på den av Rydberg och Arne inslagna vägen och t. ex. undersöka Wallenbergs skildringar från vistelsen på Kap.

Att skaldens skildringar i gästlandet blivit föremål för en vetenskapligt kommenterad delöversättning under den något förbryllande titeln *The travels of a Busybody at the Cape* (Quarterly Bulletin of the South African Library, 2 (1947), s. 36–49; 2 (1948), s. 69–75) förtjänar uppmärksamhet. »Min son på galejan», heter det i förordet, »has an interest for South African readers as being probably the first deliberately humorous book about life at the Cape» (s. 36).

Denna översättning, som utförts av den kände historikern och Sverigeforskaren professor Michael Roberts, på sin tid verksam vid Rhodes University College i Grahamstown i Sydafrika, har – fastän försedd med både inledning och kommentar – aldrig förtecknats i Svensk litteraturhistorisk bibliografi och torde därför vara tämligen okänd i vårt land. Den har märkligt nog ej heller redovisats av Nils Afzelius, vår främste Wallenbergkännare, vare sig i Illustrerad svensk litteraturhistoria (²1967) eller i Wallenbergartikeln i Svenskt litteraturlexikon (²1970), fastän Kungliga Biblioteket i Stockholm, som var hans arbetsplats, bevisligen varit involverat: i förordet riktas nämligen ett särskilt tack till Riksbibliotekarien, Dr O. Wieselgren, »who first drew our attention to Wallenberg's narrative» (Busybody, s. 36, anm. 1).

På ett seriöst intresse för Wallenberg i Sydafrika tyder även den omständigheten, att Kapskildringarna i Michael Roberts version förtecknats i *South African history and historians, a bibliography*, Pretoria 1979. Den har också citerats av Vernon S. Forbes i dennes *Pioneer travellers in South Africa*, Cape Town & Amsterdam 1965.

Att denna undanskymda översättning på sistone uppmärksammats här hemma är svenskättlingen Alan H. Winquists förtjänst, som i sin 1978 utkomna avhandling, *Scandinavians and South Africa*, ägnat både kapten Carl Gustav Ekeberg och hans skeppspräst uppmärksamhet och därvid meddelat smakprov på Wallenbergs framställningskonst, anförda efter Michael Roberts översättning (Winqvist 1978, s. 39–40).

Fartyget Finland i storm. Ur Carl Gustaf Ekeberg, *Resa* (1771).

Innan vi övergår till Wallenbergs skildringar från Kap, är en kort historisk återblick befogad.

Bakom de stora geografiska upptäcktsresorna vid medeltidens slut låg som bekant kommersiella intressen. Det hägrande målet hade varit att finna sjövägen till Indien och dess rikedomar.

Under en sådan expedition hade Bartholomeu Diaz upptäckt Afrikas sydspets, som han kallade Cabo Tormentoso efter de farliga stormar, som där rasade. Konung Johan II av Portugal ändrade senare namnet till Cabo da boa Esperanza – Godahoppsudden – »emedan man nu säkert kunde hoppas att stå vid porten till Indien» (Nyström 1899, s. 136). En ny portugisisk expedition utrustades först tio år senare. Den drabbades av storm utanför Kap år 1500, varvid flera av flottans skepp förliste, bl. a. det som fördes av Bartholomeu Diaz, som således skulle omkomma utanför den udde han några år tidigare upptäckt.

Det karga Kaplandet lockade inte till omedelbar bosättning. Attraktivare anhalter för ostindiefarare erbjöd St. Helena, Mozambique och Azorerna. Den hotande överexploateringen av dessa områden föranledde holländarna att intressera sig för det geografiskt gynnsamt belägna Kap, där det Nederländska Ostindiska Kompaniet år 1652 byggde ett fort och anlade en provianteringshamn för sina fartyg. I hägnet av fortet vid Taffelbergets fot växte Kapstaden fram; så småningom grundades nya samhällen i landets inre delar. Därmed var den europeiska koloniseringen av Sydafrika inledd.

Till detta pionjärland anlände Jacob Wallenberg med den svenska ostindiefararen Finland kring månadsskiftet maj-juni 1770.

Finland hade lämnat Göteborg annandag jul 1769 med destination Kanton. Efter en strapatsrik resa, varvid fartyget så när gått i kvav under en våldsamt storm på Nordsjön och skörbjugg och febrar plågat besättningen, närmade man sig mot slutet av maj Sydafrikas kust, förebådad av »de så kallade Capska dufvor» (234), ett släkte tillhörande ordningen stormfåglar.

Hemma förkunnade svalorna sommarens ankomst, men på dessa breddgrader hade vintermånaderna börjat. Farliga stormar hotade. Särskilt utsatt var Taffelbukten; att gå in i denna så här års var inte rådligt. »Okunnigheten därom», erinrar Wallenberg, »kostade Portugiserna snart sagt en hel flotta 1500» (234).

Kapten Ekeberg valde att runda Godahoppsudden för att därefter lova upp i den mera skyddade Bay Falso på östsidan, »uti hvilken tilföre intet Svenskt skepp varit» (Ekeberg, s. 33 f.), vilket inspirerade Wallenberg till en fosterländsk sång. Emellertid skall svenska flaggan ha setts i Bay Falso första gången 1759 (Theal 3, s. 102; Busybody, s. 37, anm. 4).

Inseglingen i Bay Falso var inte heller den riskfri. Ogynnsamma vindar och dåliga sjökort äventyrade navigationen, vilket krävde extra försiktighet så mycket mera angelägen, framhåller Wallenberg,

som vi på en obekant plats, utan Lotsar, måste vägleda oss mellan klipporna efter oriktiga Holländska kort, hvilka liksom Allmogens lyktgubbar i land, synas visa rätte stråten, men föra i sielfva väcket på wilstigar

(235)

Situationen bekräftas av Ekeberg, som klagar över »de Engelske, Holländske och Franske Chartorne» och »deras vrånga anvisning» (Ekeberg, s. 42). Allt förlöpte dock väl, och efter elva veckors seglats »frå Norge til Hottentotternas land» (236) kunde man så äntligen låta »ankaret dundra i botten» (235) på det rätta ankarstället i Simons Bay, vilket enligt Ekebergs dagbok skedde den sista maj 1770 »efter 86 dagars resa ifrån Norrige» (Ekeberg, s. 34). Den

medtagna, av skörbjugg anstuckna besättningen kunde äntligen pusta ut efter resans strapatser.

Anblicken av de »skyhöge bärgsryggar, som omfamna Bay Falso rundt-omkring» (236) hade väckt Wallenbergs förundran. Den första hänförelsen skulle dock snart vändas i besvikelse: den som väntat sig ett »Canaan», kunde tro, »at han här hamnat i Steniga Arabien» (238), utbrister skalden med en lätt travestering av antikens Arabia felix. Landets »höga, hotande och skoglösa klippor, liungbeväxta och til hälften öfverpuvade med torr sand», erbjöd en monoton anblick för ett öga, som »älskar ombyten» (238). Och skalden försjunker i lyriska drömmar om fosterlandets företräden och avslutar sina i Linnés anda hållna betraktelser med de nära nog bevingade orden:

*Sverige, säger jag til slut,
Är det bästa Gud har skapat:
Jag ej andra land begapat,
Om jag vetat det förut.*

(239)

Här ges svaret på den fråga, som anas bakom reseskildringens parodiskt-nostalgiska titel: vad hade han på galejan att göra, eller – som Wallenberg själv uttryckt det – »Hvad skulle min son på galejan» (227) – en fråga som här lätt varierar: »Hvad skulle jag på Cap?» (240).

Wallenbergs känsloladdade skildring av mötet med Kap motsäges ingalunda av den mera nyktra hos Ekeberg. Även han beskriver de på avstånd »ohyggeliga» bara bergen av »rödaktig mojord, blandad med skal, grus, sand, klapper, större och mindre kullerstenar»; han nämner också de »vidlyftiga liunghederne, hvaraf denna delen af landet består» (Ekeberg, s. 44 f.). Sparrman slutligen ger en plausibel förklaring till de med sand överpuvade klipporna: den kraftiga sydostvinden har överdragit dem med »ett tjockt lager af tillpackad sand, ända ned ifrån stranden upp till det öfversta af Bärgs-ryggen. Denne Sand-ås synes långt ut i inloppet och tjenar till märke för Skeppen» (Sparrman 1783, s. 25).

I anslutning till den skyddade vinterhamnen i Simons Bay hade verkstäder byggts och även ett sjukhus uppförts till de gästande fartygens gagn. I Simonstown fanns, förutom hantverkare och andra, holländska Kompaniets »Posthouder» eller kommandant jämte en mindre vaktstyrka (Ekeberg, s. 46). Kompaniets officiella representant vid Finlands besök i Simons Bay var Johan Frederik Kirsten (d. 1783), vilken å tjänstens vägnar som den förste steg ombord på den svenska ostindiefararen. Enligt Afzelius härstammade

han från Eibelstadt i Franken, men senare forskning bekräftar Wallenbergs uppgift, att han vore »född saxare» (Afzelius 2, s. 639; MSG 237). Enligt E. Moritz, *Die Deutschen am Kap*, Weimar 1938, var Kirsten bördig från Eberstedt i det dåtida Sachsen-Weimar (Moritz, s. 255). Denne var uppenbarligen en gästfri man. Han inbjöd »Herrarne til middag» (237), och av Sparrman, som 1772 någon tid varit informator i det Kirstenska hemmet, erfar vi, att förnåma officerare och passagerare från gästande skepp »merändels» logerade hos Residenten (Sparrman, s. 28). Det var också i detta hem besättningen från Finland firade avskedet från Kap före avresan till Java (271 ff.).

Två dagar efter ankomsten till Simons Bay – »den 2 Junii eller Pingest-afton» (Ekeberg, s. 57) – måste Ekeberg och hans närmaste medarbetare jämte Wallenberg bege sig till Kap, holländska Kompaniets administrativa huvudort.

Lika livfull som dramatisk är Wallenbergs skildring av vedermödorna under denna resa. Man färdades först utmed buktens västra strand till Muizenburg och därifrån vidare över Kapnäset till Kap, en väg vars sträckning Ekeberg inlagt på sin »Charta öfver Cap Godt Hopp» (Ekeberg, s. 36) och som Sparrman i sin dagbok betecknat som »ganska besvärlig och äfven stundom farlig» (Sparrman, s. 27).

I höghjulig, femspannig oxvagn, pådriven av kuskar »frå Blåkulla», nämligen »tvänne slafvar frå Madagascar» (249), gick den halsbrytande färden »stundom ned i bränningarna rundtomkring hafsvikarna, stundom på sluttningen af skyhöga bärghällar» (249) utefter den svårforcerade kustvägen. Den unge kaplanen befarade det värsta:

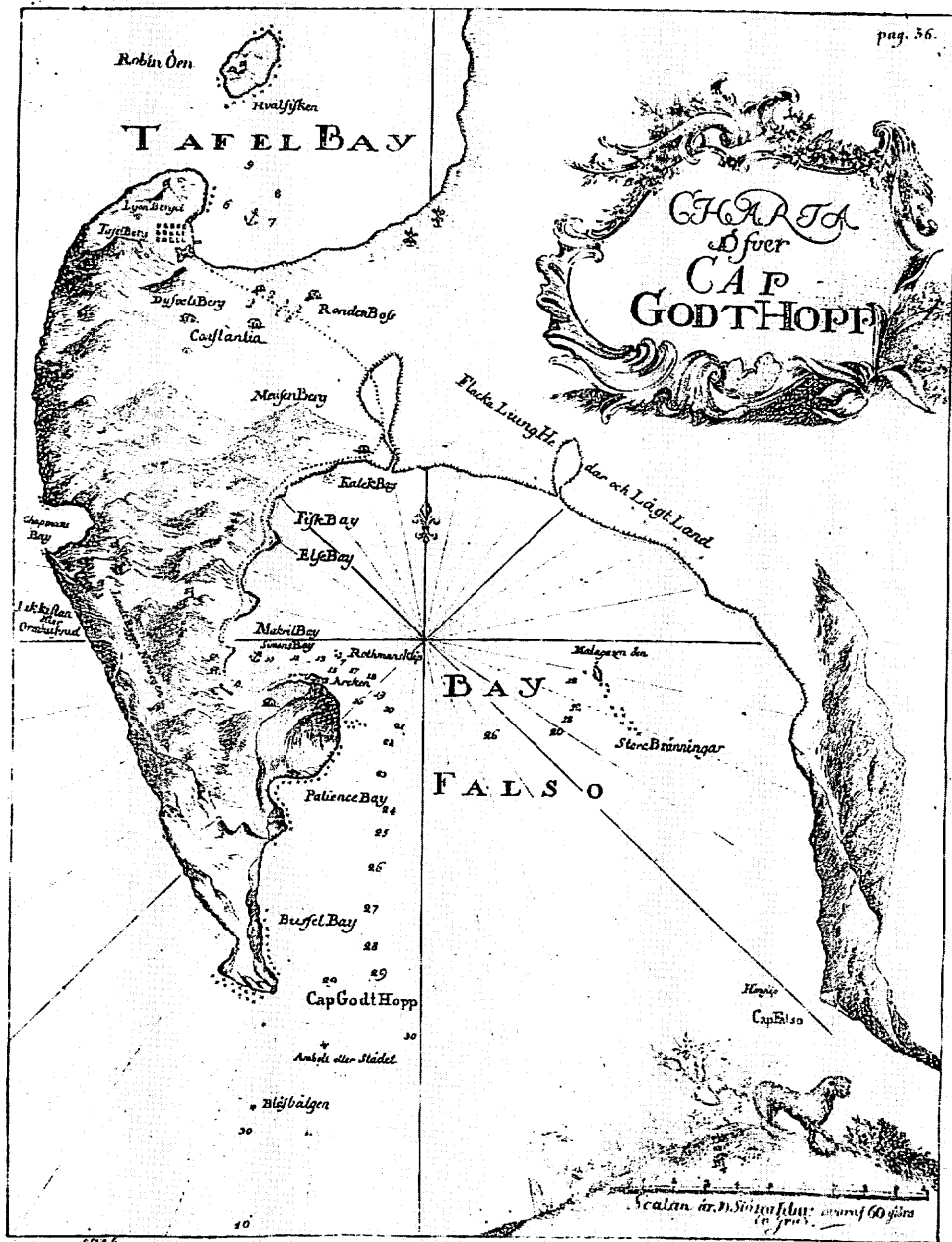
Jag misstänkte, Herrarne ville resa til Valhall i stället för Cap: fan(n) således mycke skäl däruti, at de tagit Präst med sig. Ty i händelse af en kullbytta frå dessa branter, hade det aldrig kunnat bli fråga om förbinda, utan om begrafva

(249)

I Muizenburg mötte en ny representant för Kompaniet, kommissionären La Fevre (250), en man av hugenottiskt ursprung, troligen identisk med en viss J. A. Le Fevre, senare anklagad för oegentligheter (Busybody, s. 41, anm. 8). Han åtföljde sällskapet till Kap; hos honom bodde man under vistelsen i provinshuvudstaden (252).

Efter måltidspaus och skjutsbyte i Muizenburg fortsattes resan med hästspann över det flacka sandiga kapnäset, även detta en strapatsrik färd, sedan ihållande regn och stark uppsjö satt stora ytor under vatten.

Wallenbergs dramatiska skildring av Kapresan är knappast överdriven;

Karta över Goda Hoppsudden ur Ekeberg 1771.

vägens besvärlighet har framhållits av såväl Ekeberg som Sparrman. Till följd av stark »oppsjö», förklarar den senare, tvingas man på kuststräckan köra i vattenbrynet, stundom avsiktligt »nedom hafskanten, emedan sanden där är tillpackad och jämn, men ofvanföre lös, djup och tungkörd». Även de besvärliga slätterna i norr hade Sparrman upplevt (Sparrman, s. 27).

Dagen var redan långt framskriden, när resans mål siktades, en pastoral idyll av Wallenbergs poetiska beskrivning att döma:

Kl. 5 om aftonen ankommo vi til staden Cap, hvars hvita hus och svarta tak presenterade sig på långt håll såsom en kringspridd stor fårahiord, betande vid foten af Taffelbärgen

(252)

Vistelsen i Kap varade en dryg vecka. Viktiga ärenden måste uträttas, förhandlingar föras med höga tjänstemän. Ett av besöken gällde landets högste styresman, guvernören baron Ryk van Tulbagh, till vilken Ekeberg med all sannolikhet hade hälsningar att framföra från Carl von Linné.

»Gouverneuren Baron Tullbagh, en stor älskare af vetenskaper» (Ekeberg, s. 61), var född i Utrecht 1699. Han trädde redan 1716 i Kompaniets tjänst, blev viceregent 1739 och var från 1751 till sin död 1771 Kapprovinsens guvernör (Theal 3, s. 23 ff.; Afzelius 2, s. 344, 639; Busybody, s. 44, anm. 11). Med honom stod Linné brevlades i kontakt. Blommor, frön och lökar byttes dem emellan, och Linné har efter honom uppkallat ett sydafrikanskt liljesläkte. Om denne märklige man berättar Wallenberg initierat följande:

Regenten, Friherre Tulbagh, hvars långa förtienster vunnit en värdig belöning, i det han stigit frå ringa Soldat til landets ypperste man, är en bedagad och vördad Herre. Hans namn bör icke vara kärt hos Holländare allena: ty utom den höflighet han visat Svänskar i allmänhet, har han gordt vår Linnæus viktiga tienster i sin Wettenskap, hvarföre man ock i dennes papper räknar en hop örter under et tacksamt namn af Tulbaghia

(257)

Namnet Tulbaghia publicerades i tryck först 1771, samma år som guvernören dog. Om Wallenberg således inte i förväg känt till Linnés avsikt att på detta sätt hedra sin vän (Afzelius 2, s. 344), så måste Tulbaghia-notisen vara ett senare redigeringstillägg.

Andra myndighetspersoner, vilka Wallenberg närmast omnämner som »vår nations besynnerlige vänner» var

Fiscalen, H. Baron von Plettenberg, Secreteraren van der Berg, nedstammad av en Svänsk farfar, och Opppercoopman H. Hemmy, alla tre ledamöter i Regeringen, samt Majorn H. Duprene

(257)

Joachim Ammema baron van Plettenberg (1739–1793), fiskal sedan 1767, blev viceguvernör 1770 i samband med företrädaren Cloppenburgs död, vars begravning Wallenberg upplevt och beskrivit. Han tillförordnades som guvernör efter Tulbagh 1771 och blev 1774 formellt dennes efterträdare på guvernörsposten, vilken han lämnade 1785 (Theal 3, s. 95 ff.).

Olof Martin Bergh (1722–1785) var sonson till svensken Olof Bergh (1646–1723). Denne senare var född i Göteborg, trädde tidigt i holländska Kompaniets tjänst och var större delen av sitt liv verksam i Afrika. Olof Bergh och hans kapholländska maka Anne de Koning »founded one of South Africa's more prominent Afrikaner families» (Winqvist 1978, s. 15). Sonsonen Olof Martin Bergh blev 1760 »Secretary to the Council of Policy», en befattning, som han innehade till sin död (Afzelius 2, s. 345; Busybody, s. 44 anm. 13 & s. 48 f.).

Olof Martin Bergh var en man med konstnärliga och vetenskapliga intressen. Han korresponderade med åskilliga lärde i Holland, England och Frankrike, hans samling av böcker och konst var icke obetydlig (Winqvist 1978, s. 16).

Otto Luder Hemmy (1710–1777) var född i Bremen men hade gått i holländsk tjänst. Fiskal 1767 efterträdde han Plettenberg som viceregent 1774 (Busybody, s. 45, anm. 14).

Hendrik Prehn föddes i Kapstaden 1733 som äldste son till en från Hamburg bördig tjänsteman. Efter militär karriär i Europa, där han bl. a. deltog i Sjuårskriget på tysk sida, återvände (van) Prehn 1768 som major till Kap och blev överbefälhavare för Kompaniets milis. Han var sedan 1770 gift med Katharina Maria Kirsten, en dotter till den av Wallenberg skildrade residenten i Simonstown. 1779 befordrad till överstelöjtnant återvände han året därpå till Holland. Han dog 1785 på resa i Tyskland (Moritz 1938, s. 252 f.; jfr Afzelius 2, s. 639).

Efter Wallenbergs »ögnamått» var Kap en stad av ungefärligen Göteborgs storlek, »men varken så tätbyggd eller folkrik», på sin höjd 6 000 invånare enligt vad som meddelats honom. Från en detaljerad beskrivning avstår Wallenberg: den lärda beskrivningen är inte hans syfte, den överlåter han gärna åt andra, t. ex. Sparrman:

Staden är liten, vid pass 2 000 steg lång och bred, dess träd och kryddgårdar inberäknade; den sluttar åt en sida; gatorna äro breda men ej stenlagde; en stor del af dem äro planterade med Ekar; Husen vackra, högst 2 våningar höga, de fläste hvitlimmande, men några grönmålade, ty denna på våra hus aldeles osedda färg, är en af de Hollenskas favorit-färger på Kläder, Båtar och Skepp. En stor del af husen

så väl som Kyrkan äro ganske nätt täckte med en sort svartagtig säf (*Restio tectorum*), som växer på torra och sandiga ställen.

(Sparrman, s. 15)

Till stadens sevärdheter hörde den s. k. Capska trädgården, ursprungligen en kålgård från tiden för holländarnas landnahme 1652. Efter hand utvidgad och förskönad hade den så småningom blivit till något av en större botanisk trädgård med tillhörande djurpark och kunde länge tävla med motsvarande europeiska anläggningar i ryktbarhet (Theal 3, s. 446).

Wallenberg besökte den och imponerades:

Capska trädgården förtienar en ört-älskares upmärksamhet, så väl som en hushållares. Det är et nöje til at se, hur artig den trefne Holländaren vetat förena det nyttiga med det angenäma. Å ena sidan förser han Compagniets ankommande skepp, tillika med en stor del af staden, med tilräckeliga grönsaker af alla slag: å andra öppnar han för wettgirige Naturforskare et rikt förrådshus af rara växter frå världens fyra hörn (...) Diurgården, som hänger tilhopa med honom, skaffar åskådaren en angenäm diversion i sina betraktelser, förmedelst en underlig hop lefvande sällsamheter. Strutsarna, samt en fogel, kallad Secretarius, roade mig mäst ibland dessa.

(260)

Både Ekeberg och Sparrman ägnar åtskilligt utrymme åt denna trädgårds beskrivning.

Är Wallenberg positiv till detta utmärkta Kapska »spatserställe», så är därmed stadens företräden för honom uttömda:

Men så äger ock Cap, utom detta spatserstället, inga offentliga lustbarheter. Bollhus, Opera, maskerad, äro här icke ens kända til namnet, och det som bör synas än mer obegripligt, ingen källare, intet caffehus, ingen billard, ingen nyhets-klubb, finnes heller: jag undantar några krogvärdar för Matroser. Detta ger orten et utseende af ödemark, när man kommer från et folkmyrlande glättigt Europa.

(260 f.)

För den som har andra intressen än bara äta och dricka, menar Wallenberg, blir Kap i längden långtråkigt: man känner sig »tom och ledsnar» (261):

Magra umgänges-ämnen, stälda i en utnött hvardags-ton, eller inskränkta inom en plågsam sqvallerkrets, sätta en främmande utur stånd at börja en gallant och artig conversation. Holländarens språklåda är altför fattig.

(261)

Bilden av andlig ökenvandring bekräftas helt och fullt i moderna vetenskapliga framställningar:

Intellectually, the Cape remained a backwater (...) no literature, no painting, no music (...) there was nothing approaching an intellectual circle (...) There were no journals or newspapers, no theatre, and the only recreations beside hunting were eating, drinking, dancing, music, cardplaying and gossip. Educated visitors (...) were sometimes chocked by their insularity.

(Oxford history of SA, vol. 1, 1969, s. 230.)

Till dessa »educated visitors», som chockerats av kolonins insulära efterblivenhet, får man nog räkna Jacob Wallenberg, som är ganska kritisk i sin syn på kapholländaren, vilket framgår av olika uttalanden.

Uti seder, tänkesätt och penninge-girighet liknar han sin Europeiska stam: är likväl mera gästfri än denna

(240)

Gästfriheten är stor och kapborna hövliga – särskilt mot svenskar, om man får ta den fosterländske resenären på allvar. Förstår man så språket och kan tala med dem, är man välkommen överallt. Ute på lantställena »slipper Ni dem aldrig, utan at ha genomvandrat deras winkällare tunna frå tunna och druckit et glas af hvar sort» (256 f.).

»Utan at vara belevvad är Holländarn ganska kruserlig» (261), sammanfattar Wallenberg sin parodiskt mäterliga karaktäristik av densamme:

Vid bordet (...) beledsagar han hvar matbit med en höflighet, och intet glas tömmes utan en flod välmenta sundhets-önskningar. Aldrig ser Ni honom spotta på golvet, aldrig stiger han til måltiden, aldrig därifrån utan at tvätta sig. Däremot får Ni ej förtryta, om han kastar et par sielfsvåldiga ben på en stol eller rapar Er några gånger i synen. Hvilka kruserlige bönder!

(262)

Gentemot kvinnfolket är Wallenberg, liksom f.ö. även Sparrman, oväntat negativ: »fruarna voro det odrägligaste jag såg på Cap» (261), heter det. I avsaknad av europeisk uppfostran är till och med de unga flickorna »föga annat än snutfagra lant-däckor (...). Updragna til at göra ingenting (...) bli de släta matmödrar, och döttrarna efter dem likaså» (263).

Lika dråplig som träffsäker är Wallenbergs beskrivning av den indolenta kapholländska matronan:

Dristar jag mig fram til *Mefrowe*, en förlamad stolprydnad, som med händerna i kryss, hvilat et par obrukade ben öfver et fyrfat – ty lättian är alltid frusen – så gnäller hon et evinnerligt *koppie the, Myn Heer!*

(261)

en beskrivning, som nästan i detalj överensstämmer med Theal's i dennes *History and ethnography of South Africa*:

The women were less active. The mistress of a household issued her instructions to coloured domestics (...) and distributed the food, but did not do much else except needlework. If the weather was chilly or damp she rested her feet on a little perforated box containing a pan filled with live coals, while beside her stood a coffee kettle never empty ...

(Theal 3, s. 300)

Wallenberg höll sig enligt egen utsago helst i »mans-vrån», där han kunde dölja sitt »missnögda ansikte uti en molnstod af dammande knaster-rök» (261).

Holländskan var helt naturligt det dominerande språket, Kompaniets och förvaltningens officiella språk.

Tyska talades av många. Tyskarna »utgöra hälften af folknumern i Cap», berättar Wallenberg, »och äro Lutheraner» (259). Som icke-calvinistiska bekännare tolererades de visserligen men tilläts ej bygga egen kyrka eller kalla präst. »Obegripelig Politik i en Handelsregering!» utbrister kaplanen, som under sitt besök i staden anmodades »skrifta och predika för dem på deras språk», för vilket han bekom »50 Riksdalers offer» (259). Ett samtida vittne, dåvarande assistenten sedermera superkargen Alnoor, avslöjade efter Wallenbergs död, att honoraret nog blivit större, om inte skeppsprästen överraskats med kortspel efter slutad gudstjänst (Afzelius 2, s. 347).

Dissidenternas situation omvittnas även av Carl Peter Thunberg vid dennes besök 1772: fastän talrika, förfogade de ej över egen kyrka utan hade för gudstjänständamål inrett en vind.

Gudstjänst hade de likväl ej tillfälle at oftare hålla, än då något Svenskt Skepp hit ankom, hvars Präst förstod och kunde tala högtyskan; sådan Gudstjänst blef tvänne gånger hållen af Kyrkoherden, då varande Skeps-Predikanten Magister *Wallenberg*. Communion skedde vid sådana tillfällen, och det, som föll i häfven, blef Lärarens belöning.

(Thunberg 1778, I: 266; Afzelius 2, s. 347)

Den reformerta kyrkan skulle förbli allenarådande fram till 1780, då lutheranerna officiellt erkändes och kunde bilda egen kyrkoförsamling (Theal 3, s. 165 f.). Den församlingsmedlem, som kanske ivrigast kämpat för sin kyrka, var den ovan nämnde svenskättlingen Martin Olof Bergh (Winquist 1978, s. 16).

Att Wallenberg väl kände till de lutherska brödernas situation har redan antytts. Att han även i övrigt underrättat sig om det kyrkliga läget i landet är naturligt. Härom berättar han följande:

I staden (Kap) är endast en kyrka, på landet ha de fyra. Vid den förra lönar Compagniet tre pastorer, och de senare ha hvar sin ...

(259)

De av Wallenberg meddelade uppgifterna är korrekta. Förutom huvudkyrkan i Kap fanns församlingskyrkor i Stellenbosch (sedan 1687), Drakenstein (1691), Roodezand, numera Tulbagh (1743) samt Zwartland, numera Malmesbury (1745). – (Oxford History of SA, Bd 1, 1969, s. 230).

En förflyttningstvist hade 1760 resulterat i tre mot tidigare två tjänster vid huvudförsamlingen i Kap. Präster vid tiden för Wallenbergs besök var följande: Hendrik Kronenburg (1752–1778), Frederik Bode (1758–1784) samt Johannes Petrus Serrurier (1761–1804; d. 1819), bördig från det som hugenottisk tillflyktsort kända Hanau i Hessen-Nassau (Theal 3, s. 162f.; Moritz 1938, s. 125).

Redan under den första Europaresan genom Tyskland, Holland och Frankrike sommaren 1769 hade Wallenberg konfronterats med såväl katolskt som reformert gudstjänstbruk och därvid funnit, att den evangeliska kyrkan – »vår Evangeliska», som han kallar den – »valt en lycklig medelväg mellan altförmycke och altförlite ceremonier» (SR, s. 112).¹ Denna uppfattning skulle under Kapbesöket ytterligare befästas genom den – som han upplevde det – chockerande rituella torftigheten vid en ståndspersons, viceregenten Jan Willem Cloppenburgs begravning, detta trots all officiell pompa med sorgemusik, fällda pikar, vapendragare, prestaver och stort följe, »hvarvid», enligt Ekeberg, »hela garnizonen, som bestod af 500 man paraderade och vid grafven gofvo salvor» (Ekeberg, s. 60).

Cloppenburg, som kommit till Kap 1762, blev 1766 viceregent och dog den 30 maj 1770. Enligt samstämmiga uppgifter hos både Wallenberg och Ekeberg ägde begravningen rum samma eftermiddag som sällskapet från Finland anlände till huvudstaden, dvs. pingstaftonen den 2 juni. I en fotnot till den sydafrikanska MSG-översättningen förlägges jordfästningen dock till tisdagen den 5 juni (Busybody, s. 43, anm. 10).

Medan Ekeberg uppehåller sig vid den yttre ramen kring begravningen, tar oss Wallenberg med till den öppna griften på den 1755 nyanlagda smittkoppskyrkogården (Theal 3, s. 39) och låter oss få del av sina innersta känslor:

Kyrkogården ligger et stycke utanför staden. Jag följde hopen dit: men blef icke lite bestört, när jag såg en sådan folkmängd gå til grafven och strax vända om igen, utan at läsa et enda ord, skiljande sig åt liksom på en börs. Ingen Präst kastade mull på den döde, oaktat där voro tre närvarande, utan man lät några slafvar pota grafven igen och därmed var det alt. Det rörde mig at se en Öfverhetsperson begravas som

¹ Jacob Wallenberg, *Sanfärdig Resebeskrifning*, citerad efter *Samlade skrifter*, utg. av Nils Afzelius, Stockholm 1928–1941.

en häst, och jag kunde ej annat än stärkas i min Lutherdom, hvilken jag vördade såsom en vis medelväg mellan Catholikernas altförmycket och de Reformertas altförlite.

(252 f.)

Till de reformerta trosbekännarna på Kap hörde förutom holländarna även de franska hugenotterna, vilka efter Nantesiska ediktets upphävande 1685 som flyktingar via Holland lockats utvandra till Sydafrika, ett led i Kompaniets strävan att stärka den europeiska numerären och påskynda koloniseringen. Om dessas öden är Wallenberg väl orienterad:

En del af Franska flyktingarna efter Nantiska Ediktets upphäfvande, blefvo här mottagne och bo furstligen uti dälerna inåt landet. Deras fruntimmer äro de ryktbaraste skönheter på denna sidan af Africa.

(259)

Till deras etniska egenart tog Kapregimen föga hänsyn: »the Cape government interspersed Huguenots among Dutch farmers, and made Dutch the only medium of instruction in public schools. The French language soon began to disappear» (Oxford History of SA, Bd 1, 1969, s. 196). Vid Wallenbergs besök på Kap 1770 kunde franska ännu höras:

De förnämre tala Fransyskan, någre kunna Engelska. Hollänskan och Tyskan äro hufvudspråken.

(259)

Åtskilligt i Wallenbergs skildringar från dåtidens Sydafrika: folkblandningen, det vita herrefolket, hottentotterna, slavar, verkar inte helt obekant för den moderne läsaren.

Ni träffar här trenne slags ansikten utom de hvita: gul-brune Hottentotter, becksvarte slavar och blackote bländingar (...) Hela svärmen är hednisk.

(257)

Bakom skaldens till synes svepande generaliseringar döljer sig ett deltagande intresse. Han är väl underrättad om de etniska förhållandena i landet, där hottentotterna enligt samtida uppfattning betraktades som »landets naturlige bebyggare» (257), som av europeerna trängts undan och »dragit sig från Uddan diupare inåt bärgsbygden, bibehållande häldre sina förfäders vilda lefnadsart» (257). Visserligen skall de enligt Wallenberg vara »oändeligen svinaktige», men de skurrila uppgifter han inhämtat i äldre tysk reselitteratur (Afzelius 1924, s. 229), att offerpräster skulle stänka sitt eget vatten på menigheten, visar sig vara uppdiktade (257).

De ljushyllta hottentotterna åtnjuter bland europeerna ett högre anseende

än övriga färgade: de betraktas som »fria bundsförvanter och kunna äfven bli Borgare i Cap, då de antaga Christendomen» (257). Denna uppgift bekräftas av Sparrman, som från ett besök på landet berättar, hur slavinnorna visserligen tillhölls sjunga kristliga sånger men undanhölls dopet, »emedan de dermed efter landets lag, skulle återvunit sin frihet, och han (husbonden) förlorat dem utur sin tjänst» (Sparrman, s. 65).

Slavarna rekryterades i stor utsträckning från Madagaskar. De är »invånarnas dyraste husgeråd. När egendom föryttras, följa de med, såsom annan boskap» (258). Släktet är »smått och svaglemmat», enligt Wallenberg till följd av inavel:

Detta räknar jag härröra frå deras oordentliga sammangång: ty bägge könen vråkas tilhopa på en lage (lave, brits), parande sig som oskäligen kreatur, hvar de komma åt, ofta på tolfte trettonde året. Så oförsvarligen lämna Husbönderna dem uti deras hedniska uselhet: hvilka Holländska samveten!

(258)

Wallenbergs inställning till de färgade präglas knappast av nyfiken exotism, han är snarare reserverad, ambivalent. Vi erinrar oss den dramatiska resan till Kap:

Kuskar hade de hyrat frå Blåkulla: åtminstone såg jag aldrig svartare busar, aftagne (avbildade) på gamla Kyrkoväggar. De voro tvänne slafvar frå Madagscar.

(249)

Över en besvärlig vattensamling bars sällskapet på starka svarta skuldror. Wallenberg fann det hela visserligen mycket komiskt, men – tillägger han:

om en Svänsk Bonde råkat se detta, skulle han gordt hundrade kors för sig och med darrande knä sagt, at Hin Håle drog utaf med oss lefvande

(250)

I kapitlet om den musikaliska Mamsellen hos familjen Hemmy i Kap vet kaplanen inte riktigt på vilket ben han skall stå vid anblicken av en skönspelande harpolekare, den svartaste bland svarta:

håren reste sig under min peruk, så stygg såg han ut. Det var en svart lurfvig Virtuoso frå Blåkulla, en Bataviaslaf, som icke visade mig något hvitt mer än två dussin grinande tänder

(267)

Han noterade emellertid kaptenens, Carl Gustav Ekebergs reaktion när »denna älskvärde diäfvulen braktes in at accompagnera den äldsta Mamsellen»:

Aldrig såg jag mera glädje på min Captens ansikte: han tykte mer om den svarta Musikanten, än jag om den hvita: det kan ock ingen neka, at han var en snäll (skicklig) satan. Til at å ena sidan betrakta denna busen, med tio becksvarter ramar, klämma ur strängarna de allersötaste samliud (...) och å andra, se henne flyga tangenterna kring (...): det var et uppträde som lämnade mig i ovisshet, antingen mina ögon eller mina öron åtniöto mäst.

(267)

I sin syn på de färgade är Wallenberg utan tvekan mera fördomsfri än sina landsmän i gemen:

Engelsman tar sig ibland a dear black sweetheart, och den belevade Fransosen försummar aldrig at kullbyttera aux pieds de sa belle brune; men mina enfaldige landsmän hålla detta gemenligen för tidelag ...

(258)

Oanade djup röjer den närmast bibliska fråga, som den endast 24-årige skeppsprästen i detta sammanhang ställer till läsaren:

Hvilket tycker Ni är svartast, hennes hud eller deras gärning?

(258)

Åtterresan till skeppet i Bay Falso hade bestämts till söndagen efter pingst men fick uppskjutas något, sedan superkargen häftigt insjuknat. Emellertid reste Wallenberg i förväg, i sällskap med andreassistenten. Förbi vackra lantgårdar, präglade av glada ansikten, trevnad och överflöd gick färden denna gången något sydligare, förbi vingårdarna i Constantia, där – som Wallenberg nogsamst visste –

förmodligen prässas de liufligaste viner på världs-runden (...) Des läge vid foten af en lång bärgs-ås, som skyddar planteringen för ostliga vindar, tillika med sielfva jordmånens beskaffenhet, lär vara ordsaken, at denna vinväxten ej fortkommer på andra ställen: ty man har försökt at utvidga den annorstädes; men fruktlöst.

(270)

Wallenbergs informationer om de berömda vinodlingarna är säkert korrekta. Constantiavinet kan endast odlas i Constantia, framhåller Sparrman: samma stockar ger på annan jord »blott ett simpelt Vin» (Sparrman, s. 47).

Under resorna mellan Bay Falso och Kap hade Wallenberg tillfälle bilda sig en god uppfattning om landskapet, såväl det orörda som det mödosamt uppodlade. Sakligt sammanfattar han sina intryck; dock, mellan raderna skymtar här liksom tidigare fosterlandets företräden:

Jag har rest något litet inuti landet. Det är ful(!)t af långa kala bärgs-ryggar, ännu bebodde af tigrar (!) och lejon, ehurumycket Holländarn bemödat sig at utrota dem. Däremellan äro fuller vackra vidlöftiga slätter, hvars bärande jordmån lönar arbete-

rens nedlagda svett femtiofalt: men utom det, at större delen af dem ännu ligga oupptagne, och fölgakteligen se vilda ut, saknar man här naturens förnämsta prydnader, *skogar* och *floder* (...) Så at den Goda Hoppsudden, hvarest jag inbillade mig finna alting så utomordentligt, som Constantia vinet, äger få utvärtes behagligheter för en resandes ögon.

(240)

Vid Wallenbergs återkomst till Bay Falso firade den kvarlämnade besättningen redan uppsluppet avsked från Kap i det Kirstenska hemmet. Allt var redo för uppbrott, dock ytterligare åtta dagar fick man vänta på god vind. Den 21 juni 1770 kunde så Finland äntligen lätta ankar och med »lycka i seglen» och »Capska tröstekällor i hyttorna» fortsätta den planerade resan till Java och Kina (248).

Det har i det föregående varit vår uppgift att pröva verklighetsunderlaget i Wallenbergs skildringar från Kap. Ingalunda träder här generellt »an die Stelle von Information (...) die Unterhaltung» (Ebel 1981, s. 12), snarare ingår båda, informationen och skämtet, en lycklig förening.

Wallenbergs Min son på galejan är icke enbart en voyage comique: »dess författare visar», som Afzelius hävdar, »ett så sällsynt verklighetssinne och ett så kritiskt omdöme, hans faktiska uppgifter om främmande länder och folk och om livet ombord äro så tillförlitliga och intressanta, att hans verk är fullt värdigt att räknas med i den stolta Linnétraditionen».

Källor

- Ekeberg, Carl Gustav, Capitaine Carl Gustav Ekebergs Ostindiska Resa åren 1770 och 1771. Beskrefven uti Bref till Kongl. Svenska Vet. Academiens Sekreterare. Stockholm 1773. – Faksimileutgåva, Stockholm 1970.
- Sparrman, Anders, Resa till Goda Hopps-Udden, Södra Pol-kretsen och omkring jordklotet samt till Hottentott- och Cafferlanden 1772–1776. 1. Delen. Stockholm 1783. – Faksimileutgåva, Stockholm 1968.
- Thunberg, Carl Peter, Resa uti Europa, Africa, Asia förrättad åren 1770–1779. D. 1. Uppsala 1788.
- Wallenberg, Jacob, Samlade skrifter av Jacob Wallenberg utg. av Nils Afzelius. 1–2. Stockholm 1928–1941. (Svenska författare utg. av Svenska Vitterhetssamfundet. 13.) – Till denna utgåva hänför sig samtliga Wallenbergcitater.
- The travels of a Busybody at the Cape. (Quarterly Bulletin of the South African Library, 2 (1947), s. 36–49; 2 (1948), s. 69–75.) – Citerad: Busybody.

Litteratur

- Afzelius, Nils, Bellman och Wallenberg. I: Illustrerad svensk litteraturhistoria. D. 2: Karolinska tiden, Frihetstiden, Gustavianska tiden. 2. bearb. uppl. Stockholm 1967, s. 252–303. – S. 617: Bibliografi (Jacob Wallenberg).
- Min son på galejan och den komiska resebeskrivningen. (Samlaren 1924, s. 198–234.)
- Wallenberg, Jacob. I: Svenskt litteraturrexikon. 2. utv. uppl. Lund 1970, s. 603–604.
- Afzelius 2 = Nils Afzelius kommentar till MSG i Samlade skrifter. D. 2. Stockholm 1941.
- Arne, T. J., »Min son på galejan» och korpralen i Angri. (Allsvensk samling, 1953: 12, s. 14–16.)
- Ebel, Uwe, Die Reisebeschreibung im Gewande des Scherzes – Jacob Wallenbergs »Min son på galejan». I: *Dens.*, Studien zur skandinavischen Reisebeschreibung von Linné bis Andersen. Frankfurt/Main 1981, s. 64–88.
- Forbes, Vernon S., Pioneer travellers of South Africa. A geographical commentary ... 1750–1800. Cape Town & Amsterdam 1965.
- Moritz, Edward, Die Deutschen am Kap unter der holländischen Herrschaft 1652–1806. – Weimar 1938.
- Nyström, J. F., Geografiens och de geografiska upptäckternas historia till början av 1800-talet. Stockholm 1899.
- The Oxford History of South Africa. Vol. 1. Oxford 1969.
- Rydberg, Sven, Jacob Wallenberg i England. (Ord och Bild, 1944, s. 145–157.)
- Svenska studieresor till England under frihetstiden. Stockholm 1951. (Lychnos-Bibliotek. 12.)
- South African history and historians. A bibliography. Ed. by C. F. J. Muller ... Maurice Boucher. Pretoria 1979.
- Theal, George McCall, History and ethnography of Africa south of the Zambesi ... to the conquest of the British in September 1795. 1–3. London 1909–10.
- Winqvist, Alan H., Scandinavians and South Africa. Their impact on the cultural, social and economic development of pre-1902 South Africa. Cape Town & Rotterdam 1978.

Summary:

JACOB WALLENBERG IN SOUTH AFRICA—A RELIABLE WITNESS?

By
SVEN G. SJÖBERG

Jacob Wallenberg's classical travel *Min son på Galejan* (1781) is obviously a parody on Linnean travels but could also be read as a more accurate description of real conditions. Wallenberg's account is based on his journey to Canton between 1769 and 1771 and could be checked against the report of the captain of the ship, Carl Gustaf Ekeberg, and, focusing on conditions at the Cape, against wellknown contemporary works by Carl Peter Thunberg and Anders Sparrman. Wallenberg visited Cape one week in 1770 and was not very enthusiastic about the town, which he unfavourably compares with Gothenburg. His attitude towards the natives was ambivalent: negative in hygienic matters, but compassionate pondering about their treatment. He put the question: »Which do you find darkest, her skin or their deeds?» Thus, the result of this investigation is that Wallenberg did not overrule facts for fun but successfully combines both aspects, making his book an even richer source for scholarship.

Författarens adress: FL Sven G. Sjöberg
Plommonvägen 15, S-223 55 Lund